

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «15/16» : 355.1

БИТВА У КЕРЧЕНСЬКІЙ ПРОТОЦІ У ЛИПНІ 1621 р.: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОДІЙ

Юрій Гузенко

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: yuriy.guzenko@i.ua

Військові дії на Чорному морі під час Хотинської війни 1621 р. взагалі, та бій, що стався у Керченській протоці між османським флотом і козацькими суднами зокрема, відносяться в українській історіографії до кола малодосліджених тем. У той же час розуміння того, що відбулося у Керченській протоці, допоможе мати чітке уявлення про тактику, реальні можливості козацьких суден та їх екіпажів під час бойових зіткнень у відкритому морі та позбутися міфів, пов'язаних із військово-морським мистецтвом українського козацтва.

Серед авторів, які хоча б побіжно торкалися бойових дій на морі під час Хотинської війни, слід назвати В.Брехуненка. У своєму дослідженні, присвяченому морським походам українського козацтва, він дає коротку загальну інформацію про події, що відбулися на Чорному морі у 1621 р., не вдаючись у деталі [3]. Більше матеріалу про перебіг конфлікту на морі історик дає у своєму іншому дослідженні, безпосередньо присвяченому Хотинської війні [2]. Але, на жаль, невеликий обсяг розділу не дозволив висвітлити бій у Керченській протоці. Немає свідчень про нього і в праці В.Сергійчука [9].

Детально проаналізовані дії козацьких флотилій у зазначений період у ґрунтовній праці П.Сага, третій розділ якої присвячено військовому протистоянню на Чорному морі у 1621 р. [8]. Дослідник детально подає перебіг подій на морі, використовуючи для цього різноманітні документи, та надає свою версію того, що сталося у Керченській протоці влітку 1621 р. Але при висвітленні події він не завжди враховує технічні можливості кораблів турецького флоту та суден козацьких флотилій, що дозволило би більш точно відновити хід бою.

Виходячи з цього, метою статті є спроба реконструкції події, що сталася у Керченській протоці влітку 1621 р., використовуючи при цьому існуючі джерела та технічні характеристики кораблів, що взяли у ній участь.

Як відомо, серед багатьох завдань турецького флоту під час Хотинської війни одним із головних була нейтралізація дій козацьких флотилій на Чорному морі та його прибережній зоні. З цією метою 10 травня 1621 р. починається перекидання головних сил турецького військового флоту (43 галери) до театру майбутніх бойових дій – на Дунай. Командував ними капудан-паша Ермені Халіль-паша. Вже 25 травня ескадра стала на рейді Кілії. Халіль-паша повинен був забезпечити будівництво мосту через Дунай для переправи турецької армії й обороняти цей район від нападів запорозьких козаків. З урахуванням раніше прибулих до Кілії 11 турецьких галер, загальна кількість великих військових кораблів складала 54 одиниці [8, с. 167]. Крім них в операції були задіяні ще близько 500 невеликих озброєних невеликими гарматами (фальконетами) турецьких суден, що зовні нагадували козацькі чайки.

Прийшовши на місце, Халіль-паша розпочав підготовку до протидії козацьким флотиліям. До Кілії стягнули турецькі «чайки» дунайської флотилії, а її командувачем було призначено бейлербея Кафи Мегеммед-пашу. Розпочалося бойове чергування з метою контролю пересування козацьких човнів. Але усі дії турецького військового флоту виявилися марними – запорожцям, як і раніше, вдавалося непомітно виходити у відкрите море.

Так, у червні 1621 р. козаки на 20 чайках вийшли з Дніпра у море. Рейд був вдалим – у

гавані Герзе запорожці захопили два турецькі судна і втекли від переслідування Халіль-паші [8, с. 170]. У зв'язку з цим турки змінюють тактику – вони намагаються вистежувати козацькі човни під час їх проходу через Дніпровський лиман або Керченську протоку. Саме під час такого патрулювання Керченської протоки турецькими кораблями і сталася подія, що розглядається.

Головними джерелами про бій у Керченській затоці є анонімна праця «Газанаме» та «Тугфета» Кятіба Челебі. «Газанаме» за часом свого написання стоїть набагато ближче до Хотинської війни (була написана у 20-ті роки XVII ст.) ніж «Тугфет». «Газанаме» присвячений подвигам Халіля-паші, головного адмірала турецького флоту, написаний був ще за його життя. З твору можна дещо дізнатися про турецьку стратегію та тактику, якщо не зважати при цьому на надмірне вихваляння перемог османського флоту.

«Тугфета» Кятіба Челебі – компілятивний літопис, що включає дані з подібних робіт, що були написані раніше, усних розповідей і деяких документів. На відміну від «Газанаме» Челебі хоча і надає дати основних подій, але про час бою та турецькі втрати у «Тугфеті» не йдеться. На жаль, усі названі джерела не дають повної картини того, що відбулося у Керченській протоці влітку 1621 р.

Відомий дослідник П. Сас у згаданому на початку дослідженні визначає наступну хронологічну послідовність подій, що розглядаються. Він вважає, що вперше турецькі кораблі з'явилися у Керченській протоці 17-18 червня [8, с. 197]. Понад місяць турки вели патрулювання цього району, не зустрівши при цьому жодної козацької чайки. І тільки близько 24-25 липня османський патруль натрапив на запорозьку флотилію, що, ймовірно, поверталася з походу.

Як ми вже зазначали, існує два описи зіткнення, що сталося далі. За «Газанаме», 12 турецьких кораблів під керівництвом вже згадуваного нами Мегммеда-паші натрапили на 18 козацьких чайок, що намагалися проскочити до Азовського моря через Керченську протоку. Розпочався бій, під час якого запорозька флотилія була розгромлена. Туркам вдалося захопити від 400 до 500 полонених, які після прибуття до розташування армії Османа II, були жорстоко страчені.

Кятіб Челебі у «Тугфеті» подає інший перебіг подій, а також іншу кількість кораблів Мегммеда-паші – 18. Під час патрулювання Керченської протоки турки натрапили на два ту-

рецьких торгових судна (карамюрселі), попередньо захоплені козаками та козацькі човни, сильно ушкоджені бурєю. Пошкодження чайок змусило козаків перебратися на турецькі судна та кинути якорі. Саме у цей час запорожці були атаковані османськими галерами. Бій тривав від чотирьох до п'яти годин і завершився поразкою козаків, які втратили близько 200 вбитими та майже 300 полоненими [8, с. 199].

Однакове число козацьких втрат у різних турецьких авторів дає підстави вважати, що мова йде про одне і те ж зіткнення. А їх велика кількість свідчить про те, що бій відбувся у край несприятливих для козаків умовах. Але опис Кятіба Челебі у «Тугфеті» викликає деякі питання. Що могло змусити козаків стояти на якорях у водах, контрольованих османським флотом, ризикуючи при цьому будь-якої миті бути виявленими та знищеними? Дещо може прояснити невміння козаків керувати турецькими суднами. Але карамюрселі – це вузькі, напівпалубні (гальфвердекові) вітрильно-гребні судна з високою кормою, що використовувалися на Чорному та Середземному морях для транспортування вантажів і несення служби у прибережних водах. Тобто в управлінні вони не дуже сильно відрізнялися від козацьких чайок. У випадку чіткого розуміння проблем із керуванням захопленими суднами та неможливістю скористатися розбитими штормом чайками, виглядає дивним знищення усіх членів турецьких екіпажів, які могли би надати допомогу у керуванні своїми суднами. І найголовніше – зустріч на таких умовах була дуже вигідною для турецької флотилії – нерухомі кораблі й ушкоджені штормом чайки можна було знищувати вогнем із носових гармат, навіть не наближаючись на відстань ураження з козацьких фальконетів і мушкетів. І тоді, на наш погляд, кількість вбитих і взятих до полону козаків не обмежилася би цифрою у 500 осіб. Викликає сумніви і тривалість бою у чотири – п'ять годин – для знищення двох нерухомих невеликих торгових суден і певної кількості пошкоджених чайок біля них необхідно було набагато менше часу.

Тому, на наш погляд, саме опис «Газанаме» відбиває реальні події. Спробуємо довести це, використовуючи головні технічні характеристики основних кораблів турецького флоту першої половини XVII ст. – галер, що брали участь у бою. Документи, що зберігаються у Турецькому військово-морському музеї, свідчать, що галери османського флоту за розмірами, формою та зовнішнім виглядом нагаду-

вали венеціанські. Серед особливостей архітектури турецьких кораблів дослідники виділяють більш грубу загальну архітектуру корабля, вищі, порівняно з європейськими, носові та кормові надбудови, одну щоглу [7, с. 93]. Дехто з істориків вважає, що турецькі галери були більш важкі та менш швидкі, ніж італійські. Інші ж, навпаки, відзначають саме швидкість турецьких кораблів [5, с. 28].

У першій чверті XVII ст. на простій османській галері, крім команди моряків і гребців, знаходилося ще 180-200 солдатів абордажної команди та майже 20 канонірів [6, с. 373]. У складі османського флоту перебували також капудани – флагманські галери, екіпаж яких у XVI-XVII ст. складався з 900 осіб (до 170 моряків, 214 солдатів, понад 500 гребців). Головні гармати галер (від трьох до п'яти) мали доволі великий калібр – від 18 до 36 фунтів. Іноді ці кораблі додатково оснащувалися 12-18 фальконетами. Ефективна дальність стрільби з важких носових гармат складала 500 м [5, с. 32].

Під час бою на галері користувалися винятково веслами. Її основна перевага як військового корабля виявлялася при тихій погоді, коли їй вдавалося розвивати порівняно велику швидкість – до 7-8 вузлів (13-15 км на годину), але підтримувати такий хід гребці могли протягом нетривалого часу [4, с. 32]. Суттєвим недоліком галер як класу була можливість їх використання переважно при спокійному морі. Довгі та низькосидячі корпуси галер погано протистояли хвилям. Окрім загальних недоліків, притаманних кораблям цього класу, турецькі галери мали і свої специфічні. Англійський вчений-мандрівник Файнс Моррісон на початку XVII ст. писав: «немає сумнівів, що галери султана не настільки добре збудовані, не такі швидкі, гірше оснащені для військових дій, не дуже міцно побудовані, не з такого надійного лісу, як кораблі іспанців, венеціанців та інших ворогів мусульман» [10, с. 82].

Але незважаючи на все вищезгадане, під час бою у Керченській протоці 12 турецьких галер у відкритому та спокійному морі безперечно мали суттєву перевагу у гарматах і ручній вогнепальній зброї над козацькою флотилією. Чому запорожцям не вдалося запобігти зустрічі з османським флотом? Адже довжина та висота борту козацьких човнів таку можливість надавала. Французький військовий інженер Г. Левассер де Боплан, який залишив креслення запорозької чайки, писав: «...човни їхні виступають з води не більш, як на дві з половиною фути, вони помічають ворожий корабель

або галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі...» [1, с. 265]. На наш погляд, запорожці **змушені були прориватися** до Азовського моря, або до найближчої берегової мілини, сподіваючись на швидкість (11,3 вузли (20,6 км/год.)) та пласке дно своїх чайок – у відкритому морі у них не залишалось жодних шансів. Відомо, що саме за таких умов галери могли використати усі свої переваги. Загальна кількість абордажних команд на 12 османських кораблях складала, ймовірно, від 2200 до 2400 солдатів, озброєних мушкетами. За Бопланом, до кожної чайки сідало від 50 до 70 козаків, тобто загальна кількість козаків на 12 чайках коливалася у межах від 600 до понад 800 осіб. Але враховуючи те, що козаки, скоріше за все, поверталися з походу, були виснажені та мали певні людські втрати, їх кількість, вірогідно, була ще меншою, а внаслідок цього меншою була і швидкість чайок. Обидва турецькі автори визначають козацькі втрати майже у 500 осіб. Якщо до цієї цифри додати невідому кількість потонулих, стає зрозумілим, що врятуватися втечею вдалося небагатьом.

Як свідчать різноманітні джерела, бойовим шикуванням турецьких галер був «півмісяць». Під час сутичок з козацькими флотиліями, турки розпочинали бій із далекої відстані вогнем зі своїх носових гармат. При наближенні розпочинали вести вогонь з фальконетів і мушкетів, знищуючи живу силу на ворожих кораблях. При цьому на османських кораблях намагалися не вступати до абордажного бою, в якому козаки на багатьох менших суднах мали би перевагу. Кількість гармат на 12 галерах ймовірно складала: 12 головних, крушійних гармат головного калібру та від 24 до 48 носових гармат меншого калібру. Якщо ще взяти до уваги бортові фальконети, то стає зрозумілим – турецька перевага в артилерії була суттєвою.

Г.Л. Боплан писав, що козаки мали на кожній чайці від 4 до 6 фальконетів. Тобто 18 чайок теоретично могли мати від 70 до 100 фальконетів. Реально ж на чайках, з різних причин, фальконетів могло бути менше. Стріляти з гармат, маневрувати та швидко рухатись галери могли одночасно, козацькі ж стрільці для ведення вогню з фальконетів і ручної зброї мали набагато гірші умови: їм заважали свої гребці та хитання на хвилях відносно невеликих човнів. Крім того, вогонь турецької артилерії з далекої відстані не давав можливості наблизитися до османських кораблів для вогневого враження й абордажу. Як відомо, відстань ефективного пострілу з мушкета на

початку XVII ст. сягала усього 200-300 м.

Саме тому при зустрічі у відкритому морі з кораблями османського військового флоту козацькі флотилії несли суттєві втрати у людях і човнах. Кількість втрат серед козаків, яку автор «Газанаме» визначає від 400 до 500 осіб вбитими та полоненими, дає підстави вважати, як ми вже зазначали, що лише поодиноким чайкам вдалося прорватися до Азовського моря та врятуватися. Г.Л. Боплан пізніше вказував, наскільки небезпечними є для козацьких флотилій зустрічі з галерами вдень у відкритому морі: «Якщо галери зустрінуть їх вдень у відкритому морі, то вони задають їм жару з гармат, розганяючи їх як шулік, топлять їх і приводять у таке сум'яття, що усі, хто вислизнув, намагаються швидко розсіятися, хто куди зможе» [1, с. 267].

Великі втрати запорожців під час морських походів частіше усього приходилися саме на такі випадки. Той же Г.Л. Боплан, описуючи морські вправи запорожців, зазначав: «...У таких сутічках козаки втрачають близько двох третин своїх людей. Рідко трапляється, що повертається половина екіпажу...» [1, с. 269].

І навпаки, успішні дії козаків на морі проти турецьких кораблів приходяться на випадки або великої кількісної переваги (про що також повідомляє Г.Л. Боплан), або поганих природних умов, як це було, наприклад, під час Карахарманської битви у травні 1625 р., коли туман дозволив козакам розпочати абордаж, не потрапивши під вогонь турецьких корабельних гармат.

Таким чином, наведені технічні характеристики кораблів турецького флоту й аналіз втрат, що понесла козацька флотилія, дають змогу частково реконструювати події бою у

Керченській протоці у липні 1621 р. Саме невідомий автор «Газанаме», на наш погляд, більш реально описав хід бою, як атаку турецькими кораблями козацької флотилії, що намагалася проскочити до Азовського моря. Під час гарних погодних умов турецький флот навіть при меншій, рівній, не кажучи вже про більшу, кількості кораблів, порівняно з кількістю козацьких чайок, завжди мав тотальну перевагу. Бій у Керченській протоці не став винятком. Використовуючи усі свої переваги: більшу кількість гармат великого калібру та відстань враження з них, втричі більшу кількість солдатів абордажних команд, а також сприятливі погодні умови, турецький флот практично знищив козацьку флотилію, що поверталася з походу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боплан, Гийом Левассер де. Описание Украины / пер. с фр. З.П. Борисюк; ред. перевода А.Л. Хорошкевич, Е.Н. Ющенко. Москва: Древлехранилище, 2004. 576 с.
2. Брехуненко В. «Дивна то і неказана мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2013. 120 с.
3. Брехуненко В. Морські війни українських козаків. (Перемоги укр. зброї). Київ, 2007. 80 с.
4. Гузенко Ю.І. Військово-морське мистецтво українського козацтва (перша половина XVII ст.). Миколаїв: Іліон, 2013. 124 с.
5. Иванов С.В. Война на море. Галеры. Эпоха Ренессанса 1470-1590. № 14. АРС, 2005. 40 с.
6. Королёв В.Н. Босфорская война. Москва: Вече, 2007. 603 с.
7. Мондфельд В. Галеры от Средневековья до Нового времени. Москва: Полигон-АСТ, 2000. 110 с.
8. Сас П.А. Хотинська війна 1621 року. Київ: Інститут історії України, 2011. 520 с.
9. Сергійчук В. Морські походи запорожців // EXLIBRIS: українська електронна бібліотека. Історія, публіцистика, художня література. URL: http://exlibris.org.ua/text/morski_pohody.html
10. Чиполла К. Артиллерия и парусный флот: описание и технология вооружения XV-XVIII веков. Москва: Центрполиграф, 2007. 222 с.

Гузенко Юрій *Битва у Керченській протоці у липні 1621 р.: спроба реконструкції подій*

У статті представлено спробу відновлення подій у Керченській протоці наприкінці липня 1621 р. під час бою між турецьким флотом і козацькою флотилією. З метою повної реконструкції події автор наводить технічні характеристики основного корабля османського флоту зазначеного періоду – галери та козацьких човнів.

Ключові слова: османський флот, галера, козацька флотилія, запорозька чайка, бій, Керченська протока, Хотинська війна 1621 р.

Гузенко Юрий *Битва в Керченском проливе в июле 1621 г.: попытка реконструкции событий*

В статье представлено попытку реконструкции событий, произошедших в Керченском проливе в конце июля 1621 г., во время боя между турецким флотом и флотилией казаков. С целью более полного восстановления картины боя автор приводит технические характеристики основного типа кораблей османского флота указанного периода – галеры и казацких судов.

Ключевые слова: османский флот, галера, казацкая флотилия, запорожская чайка, бой, Керченский пролив, Хотинская война 1621 г.

Huzenko Yuriy *The battle in the Kerch Strait in July 1621: attempt to reconstruct events*

The article presents an attempt to reconstruct the events that took place in the Kerch Strait in late July 1621 during a battle between the Turkish fleet and the Cossack flotilla. To create a complete reconstruction, the author uses not only Turkish sources but also technical characteristics of galleys, the main ships in the Ottoman fleet (their features, weapons, number of boarding teams, the effective distance for cannons fire) and boats that were used by Cossacks. The author concludes that due to good

weather conditions, Turkish warships successfully used all their advantages on the high seas, which allowed galleys to destroy the Cossacks' flotilla. Among these preferences were greater number of large-caliber cannons, their larger fire range, three times larger number of boarding soldiers in Turkish army. Huge losses among Cossacks indicates their failure to use boats' stealth and speed. That could be an indicator of the attempt to breakthrough forcibly. Indirectly, this authors' hypothesis was confirmed by the battle description made by the unknown Turkish author in his «Gazaname» chronicles.

Keywords: *Ottoman fleet, galley, Cossack flotilla, Zaporozhian chaikas, battle, Kerch Strait, Khotyn war 1621*

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 19.12.2017 р.